

Tussen kosmopolitisme en provincialisme

Verslag van de vijfde Rob-lezing

Rob

november 2007

Inhoud

Woord vooraf	5
Opening Jos van Kemenade	7
Tussen kosmopolitisme en provincialisme Ad Verbrugge	11
Discussie Verslag van discussie tussen Ad Verbrugge, Dick Pels en Bart Jan Spruyt (onder leiding van Pieter Hilhorst)	25
Bijlage I Overzicht Rob-lezingen	30
Bijlage II Overzicht van uitgebrachte adviezen	31
Bijlage III Overzicht van uitgebrachte preadviezen en overige publicaties	35
Bijlage IV Samenstelling Raad voor het openbaar bestuur	39

Woord vooraf

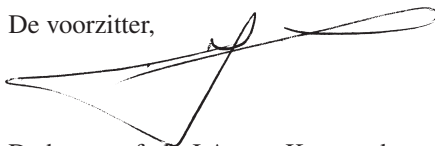
Op dinsdag 11 september 2007 organiseerde de Raad voor het openbaar bestuur (Rob) in sociëteit 'De Witte' te Den Haag voor de vijfde maal de zogenaamde Rob-lezing, voor ruim 150 belangstellenden. Het thema van de lezing was 'Tussen kosmopolitisme en provincialisme'.

De lezing werd uitgesproken door Ad Verbrugge. Ad Verbrugge (40) studeerde wijsbegeerte aan de Universiteit Leiden. Hij is universitair hoofddocent aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, waar hij sociale filosofie en cultuurfilosofie doceert. Hij publiceerde o.a. *De verwaarlozing van het zijnde. Een ethologische kritiek van Heideggers Sein und Zeit* (2001) en *Tijd van onbehagen. Filosofische essays over een cultuur op drift* (2004). Verbrugge is ook voorzitter van de vereniging Beter Onderwijs Nederland.

Na de lezing vond onder leiding van Pieter Hilhorst (politicoloog en columnist in de Volkskrant) een geanimeerde discussie plaats met Dick Pels (socioloog en publicist) en Bart Jan Spruyt (politeik journalist en oprichter/secretaris van de Edmund Burke Stichting).

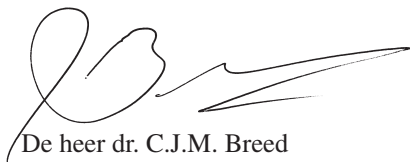
De Raad voor het openbaar bestuur hoopt met (de publicatie van) deze Rob-lezing een bijdrage te leveren aan het maatschappelijke en politiek-bestuurlijke debat over inrichting en functioneren van de Nederlandse overheid.

De voorzitter,

De heer prof. dr. J.A. van Kemenade

De secretaris,

De heer dr. C.J.M. Breed

Prof. dr. J.A. van Kemenade

Opening

Jos van Kemenade

Dames en heren,

De Raad voor het openbaar bestuur organiseert vandaag voor de vijfde maal de jaarlijkse Rob-lezing. We mogen nu wel spreken van een traditie. Ik heet u daarbij van harte welkom.

Elke overheid heeft behoefte aan kritische reflectie, onafhankelijke kennis en visies, die verder reiken dan een kabinetsperiode. Veel prominenten – zie recent het dagblad Trouw – kennen daarom strategische adviesraden een belangrijke rol toe.

Het afgelopen jaar zagen verschillende, soms spraakmakende adviezen van de Rob het licht; de bundel 'Bouwen aan vertrouwen' vervult ons zelfs met trots¹. De kennis van het vertrouwensvraagstuk lijkt al met al daardoor belangrijk ingevuld.

Het komende jaar wil de Raad adviseren over bestuurlijke samenwerking binnen het openbaar bestuur, over verantwoordelijkheid en veiligheid en over grensoverschrijdende samenwerking. Verder wordt geadviseerd over de informatiehuishouding en de archieffunctie van de overheid.

Anders dan voorgaande keren wordt ditmaal niet in de vorm van een co-referaat kritisch op de lezing gereageerd, maar wordt via een paneldiscussie vanuit verschillend perspectief het onderwerp benaderd. Het thema dat vandaag centraal staat, lijkt verder af te staan van de kernwaarden die de Raad hanteert, maar heeft daar toch alles mee te maken, omdat de onder druk staande legitimatie van een democratie staat of valt met het vermogen van de politiek de tekenen des tijds en wat zich binnen de samenleving ontwikkelt, te verstaan. Vorig jaar heeft de politiek ondanks een nieuw kabinet met een andere politieke signatuur nauwelijks haar vertrouwen herwonnen. Het gematigde midden is immers sterk verzwakt ten gunste van de flanken van het politieke spectrum. Veelal duidt dat op gebrek aan vertrouwen in de gangbare politiek. Het wantrouwen neemt althans vijf jaar na Pim Fortuyn niet af. Of is er meer aan de hand?

---

¹ Arno Korsten & Peter de Goede (red.), *Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur. Diagnoses en remedies*, Den Haag, Elsevier, 2006.

Prof. J. van den Berg concludeerde, terugkijkend op de kamerverkiezingen en op het referendum over de Europese grondwet², dat noch de sociaal-economische links/rechts verdeling doorslaggevend was, noch de spanning tussen progressief en conservatief ten aanzien van immateriële kwesties, maar een lang verborgen gebleven derde dimensie, namelijk het onderscheid tussen urbaan, kosmopolitisch en naar buiten gericht, en dorps, provinciaals, naar binnen gericht en sceptisch. Kosmopolitisme is vanaf de Tweede Wereldoorlog steeds dominant geweest, maar ging tegelijk gepaard met een blinde vlek voor de negatieve kanten daarvan, die velen behoefte gaven aan maatschappelijke verbondenheid, kleinschaligheid en eenduidigheid.

Niets is zo ingewikkeld als het onder woorden brengen van de tijdgeest. Bestuurders en politici lukt dat ondanks hapklare *soundbytes* vaak niet. Wie als een van de eersten de tekenen van de tijd verstond en onder woorden bracht, was Ad Verbrugge, een maatschappelijk betrokken filosoof, wiens bundel *Tijd van onbehagen. Filosofische essays over een cultuur op drift* veel aandacht heeft getrokken. De cultuur is volgens hem op drift, keert zich af van traditionele waarden, vervalt en onttaardt. Verder staat hij opvallend kritisch tegenover de eenzijdige oriëntatie op de vrije markt; tegelijk maakt dat het moeilijk hem nader te duiden. Daarnaast staat hij wellicht vanuit een ander perspectief dan dat van mij voor goed, traditioneel georiënteerd onderwijs. Door anderen bestempeld als conservatief links of als geestelijk stamvader van het huidige kabinet beschouwt hij zichzelf als aanhanger van Etzioni's communitarisme. In elk geval is hij de aangewezen persoon om een lezing te verzorgen over het gekozen thema. Ik wens u een onderhoudende bijeenkomst toe.

Intermezzo

Vervolgens nodigt de heer **Pieter Hilhorst** (discussieleider) de aanwezigen uit aan te duiden wie zichzelf als kosmopoliet beschouwt en wie zichzelf provinciaal vindt. Een ruime meerderheid acht zichzelf kosmopoliet. De overwegingen zichzelf provinciaal te vinden, lopen uiteen van dat complexe vraagstukken het beste op het laagste niveau kunnen worden opgelost, tot het tot Nederland en Europa beperkt blijven van contacten. Kosmopolitisme blijkt te worden ingegeven door het zich verbonden voelen met de Europese lidstaten, de opvatting dat de huidige problemen op wereldschaal moeten worden opgelost, en de overtuiging dat milieuproblemen wereldwijd moeten worden aangepakt. Verder blijkt het aantal provincialen enigszins te zijn onderschat en blijkt een ruime meerderheid voor de Europese grondwet te hebben gestemd.

---

² J.Th.J. van den Berg, Provincie heeft de stad verslagen, in: *NRC Handelsblad*, 23 november 2006.

Pieter Hilhorst leidt de discussie

R00

Tussen kosmopolitisme en provincialisme

Ad Verbrugge

Hoe vaak heeft het Westen wel niet gedacht dat vanaf nu alles anders was geworden? Wij treden nu een tijdperk binnen, waarbinnen alles dat vroeger gold en de menselijke verhoudingen bepaalde, heeft afgedaan. Er is waarlijk een nieuwe wereld aangebroken.

Een dergelijke levenservaring treedt op in de gotiek en wordt verwoord door de monnik Joachim van Floris, die meent dat het koninkrijk van de geest zich op aarde zal vestigen. Hij wordt zichtbaar in de renaissance, die geheel Europa in de zestiende eeuw in haar greep had. Zie verder de doorbraak van het protestantisme, maar ook de Verlichting, die een einde maakt aan de irrationele onderdrukking van de mens. Toch blijft deze ondanks de rationaliteit van de mens, die vanaf dat moment het proces van modernisering domineert, onverminderd manifest in de vorm van een romantische tegenbeweging en daaruit voortvloeiende politieke stromingen als communisme, nazisme en andere heilstijdningen. Nog niet zo lang geleden, in de jaren zestig van de vorige eeuw, werd de emancipatie van het individu verkondigd die een einde zou maken aan de nationalistische burgercultuur.

Het lijkt er echter ook wel op dat opvlammende euforische stemmingen steeds korter duren. De verwachtingsvolle gloed tijdens de jaren zestig maakte al snel plaats voor nuchter pragmatisme tijdens de jaren tachtig, toen het ideaal van de individuele vrijheid sterk consumentistische trekken kreeg. Ook vele marxistische en humanitair georiënteerde hippies van weleer stonden te juichen toen de val van de Berlijnse muur in 1989 het einde van het communisme en van totalitaire regimes inluidde.

Onomkeerbare globalisering

Een paar jaar later betoogde Francis Fukuyama dat de liberaal-democratische en kapitalistische wereld het einde van de geschiedenis had bereikt. Landen die nog niet zo ver waren, bevonden zich nog in de historische fase. Of hij daarin gelijk heeft of krijgt, wordt zeker na 11 september 2001 alom betwijfeld. Over één ding lijkt evenwel wel overeenstemming te bestaan; het proces van globalisering dat zich vanaf dat moment versneld over de gehele wereld voltrekt, is onomkeerbaar. De nieuwe wereld is een geglobaliseerde wereld geworden. *The world is flat*, om de titel van een boek van Thomas Friedman aan te halen.

Kijkend naar verschijnselen die hij en vele anderen noemen, lijkt er inderdaad geen ontkomen aan te zijn. De wereldeconomieën zijn het afgelopen decennium steeds hechter met elkaar verbonden geraakt. Wij consumeren goederen, die uit allerlei delen van de wereld afkomstig zijn, en op onze

beurt produceren wij goederen, die door mensen elders ter wereld worden afgenomen. Op mondiale schaal is sprake van een intensief economisch verkeer van goederen, personen en diensten, er trekt dagelijks een immense toeristenstroom over de aardbol en via elektronische media houden wij contact met mensen over de gehele wereld, die ons soms vertrouwder zijn dan onze eigen buurman. Radio, televisie en internet openen een eigen virtuele ruimte, waarbinnen massa's mensen een aanzienlijk deel van hun bewuste leven slijten en met duizenden, miljoenen, ja soms zelfs miljarden tegelijk muziek beluisteren en films en voetbalwedstrijden bekijken. Beckham en Madonna zijn overal aanwezig. Zo bezien is inderdaad de wereld vlak geworden en is de horizon van onze feitelijke levenspraktijk in verschillende opzichten grenzeloos en oneindig geworden.

Op het eerste gezicht lijken wij daardoor, of wij dat willen of niet, allemaal kosmopolitische individuen te zijn geworden, wier levens materieel en immaterieel met elkaar zijn verweven. Ondanks dit technisch-economische proces van globalisering, waarvan ontegenzeggelijk sprake is, zien wij de laatste jaren ook in het oog springende verschijnselen, die op zijn minst wijzen op het niet-eenduidige karakter van dit proces. Nadat de term globalisering in de jaren negentig vrij snel in de mode was geraakt, stelden sociologen als Samuel Huntington en Manuel Castells vast dat overal ter wereld een groeiende behoefte ontstond aan identiteiten, waarmee mensen zich van anderen onderscheiden of zich zelfs voor hen afsluiten. Dergelijke identiteiten hebben te maken met de betekenis die men aan het leven geeft, en zijn dus cultureel van aard.

Behoeftte aan identiteit

Castells maakt duidelijk dat het technisch-economische proces van globalisering ook kan leiden tot een mate van ontworteling en desoriëntatie van mensen, die onder andere blijkt uit de sterke behoefte aan bevestiging van de eigen identiteit. Overigens kan het bij hem om allerlei identiteitsvormende bewegingen gaan. Van mondiale homobeweging en anti-globalisme tot nieuwe vormen van religieus fundamentalisme en nationalisme. In dit laatste geval leidt globalisme dus niet vanzelf tot een kosmopolitische levenservaring; zij roept juist ook het tegendeel daarvan op.

Huntington neigt ertoe het religieuze karakter van deze identiteitsvorming te benadrukken. Niet iedereen volgt hem daarin; dat laat onverlet dat hij wel degelijk wijst op een verschijnsel, dat zich onmiskenbaar voordoet. Los van de vraag of dergelijke tendensen wel of niet wenselijk zijn, blijft het gaan om mensen samenbindende vormen van groepsidentiteit, op het gebied van religie en volksnationalisme. Kennelijk bieden deze in een sterk veranderende wereld een zeker houvast.

De uniformerende werking van globalisering mondt dus vanwege de behoefte aan onderscheidende identiteitsvorming niet vanzelfsprekend uit in een kosmopolitisch wereldbeeld. Zo bleek bij recent onderzoek onder de Nederlandse jeugd dat 83% daarvan tegen een verder opgaan van Nederland in Europa was uit vrees voor verlies van de eigen identiteit. Verder zien wij hoe momenteel, alle globalisering en alle idealen van een verenigd Europa ten spijt, buurland België zich in een identiteitscrisis bevindt doordat de Vlamingen zich institutioneel niet meer met de Walen wensen te verenigen in een volwaardige staat.

De idee van globalisering

Wat zeggen dergelijke verschijnselen? En hoe verhouden deze zich tot het proces van globalisering? Wat is de richting van dat proces? Waarop richt het zich en welke dynamiek maakt het los? Terugkerend bij de verschijnselen die maken dat de wereld vlak zou zijn geworden, is het allereerst de vraag of de beschrijving van dergelijke verschijnselen niet ook zelf vlak is, in de zin van oppervlakkig ten aanzien van het dieperliggende proces dat zich momenteel voltrekt. Het zou kunnen dat zich in wezen in deze in het oog springende en zoals gezegd onmiskenbare verschijnselen iets verbergt, dat zich pas later aan ons openbaart. Plato sprak in dat verband ook wel van de *idee*, die ten grondslag ligt aan de uiterlijke verschijnselen. Anders dan Plato vat ik deze idee als een historische dynamiek op, waarmee culturen opkomen, zich gestalten geven, zich vervolgens omvormen en eventueel verdwijnen.

Het mag duidelijk zijn dat binnen het bestek van deze lezing een veelomvattend onderzoek naar globalisering niet mogelijk is. Daarom wordt volstaan met het schetsmatig trekken van enkele lijnen. Ik ga daarbij terug naar het filosofische fundament, dat ik in *De verwaarlozing van het zijnde* heb gelegd, en naderhand in *Tijd van onbehagen* en *Het ware leven* heb uitgewerkt. De daarbij gehanteerde methode heet ethologie; deze legt het menselijk ethos uit, dat naar de Griekse betekenis zijn gewoonte en woonplaats betreft. Anders gezegd: het gaat om zijn wijze van leven, die in de vorm van gangbare vormen binnen een wereld gestalte krijgt. *Habitus* en *habitat* zijn daarbij ten diepste met elkaar verbonden. Die methode is bij uitstek geschikt, omdat bij de globalisering de veranderende ruimte centraal staat.

Gedeelde vormen

Daarbij wordt ervan uitgegaan dat de menselijke werkelijkheid altijd wordt vormgegeven door een bepaalde gezindheid of bezieling, daardoor in vorm blijft of bij een gebrek daaraan uit vorm raakt of omgevormd wordt. Zonder enige liefde voor het voetbalspel geen voetbal, zonder enige liefde voor een staat geen staat. Zoals binnen het voetbalspel doelman, voorstopper of spits zich slechts kunnen manifesteren bij de gebruikelijke spelvormen, zo staan

Ad Verbrugge spreekt de Rob lezing uit

bepalingen voor de mens als individu, burger, man, vrouw en kind ook voor specifieke levenswijzen, die zich binnen een bepaalde ruimte voltrekken, waarbinnen het leven zich historisch manifesteert. Dit geschiedt in gebruikelijke vormen, waarbinnen men met elkaar omgaat en die dus ook door meerdere mensen worden gedeeld.

Dat betekent overigens niet, laat dat duidelijk zijn, dat er niets verandert. Zoals ook het voetbalspel laat zien, kunnen spelvormen en zelfs het spelen veranderen. Maar zonder de gedeelde vormen van het voetbalspel kan er geen spits of doelman zijn en kan niemand zich in die hoedanigheid manifesteren. Dat geldt dus ook voor de genoemde termen (individu, burger, man, vrouw, kind, enz.). Elkaar herkennen, is afhankelijk van dergelijke *gedeelde vormen*, waarmee men zichzelf uit en met elkaar omgaat. De achting voor bepaalde vormen maakt het daarom mogelijk iets als goed, slecht, gepast, ongepast, mooi of lelijk te beoordelen. Dat betekent dat de erkenning van iemands kunnen of de kwaliteit van iemands handelen aangewezen is op vormen, die gemeenschappelijk in acht worden genomen of in aanzien staan. Zo kan alleen op basis daarvan worden gezegd dat Ruud van Nistelrooy een goede spits is, Abdelkader Benali een schrijver met een rijke woordenschat is, een timmerman zijn werk goed doet, een computerprogrammeur op de hoogte is van de laatste stand van zaken, of dat de ober gastvrij met zijn gasten omgaat.

Bij dergelijke omgangsvormen in de breedste betekenis zijn bovendien steeds onderlinge verhoudingen in het geding. De een is pas iets door de ander, de spits door de middenvelder. Dat betekent niet dat zij hetzelfde doen. Wel

zijn zij in de praktijk van uitingvormen op elkaar ingesteld of ingespeeld. Geen mens is dus door of uit zichzelf mens. De wijze waarop hij iets is, is afhankelijk van de gebruikelijke uiting- of omgangsvormen, waarin wij ons op een bepaalde wijze tot elkaar verhouden. Die bepalen ook wie wij zijn en wat wij voor elkaar kunnen betekenen. *Cultuur* wordt in deze zin opgevat als een naam voor een groep mensen, die ondanks hun diversiteit omgangsvormen met elkaar delen en zich daardoor op een bepaalde wijze tot elkaar verhouden en op elkaar zijn ingesteld.

Transformatie van de ruimte

Terugkerend tot het proces van globalisering moet allereerst worden vastgesteld dat die naam een bepaalde ervaring met betrekking tot een wezenlijk nieuwe ruimte uitdrukt, waarbinnen het menselijk leven vorm krijgt. Anders gezegd: het leven binnen een begrensde ruimte gaat over in een leven binnen een *globe*, oftewel de onbegrensde aarde in haar geheel. Globalisering staat dus voor een specifieke transformatie van de ruimte, waarbinnen ons leven vorm krijgt, en betreft dus ook de wijze, waarop wij ons tot anderen verhouden. Die transformatie hebben wij niet aan onszelf te danken, maar vloeit voort uit de verhoudingen, waarbinnen wij opgroeien en ons bewegen. In die zin is globalisering een feit. Wij nemen het vliegtuig naar Thailand om daar op vakantie te gaan, spelen onze cd's met Amerikaanse muziek af op apparatuur, die in Japan, China of Korea is gemaakt, kijken naar CNN en voelen onszelf solidair met de tsunamislachtoffers in Azië. Verder werken wij met bedrijven over de gehele wereld samen, bouwen wij ons pensioen op door in buitenlandse bedrijven te investeren en *chatten* wij in het Engels met liefhebbers van bepaalde *games* die over de gehele wereld verspreid zijn. De wijze waarop wij heden ten dage leven, is slechts mogelijk binnen mondiale verhoudingen, die door het proces van globalisering tot stand komen en verder worden ingericht. In die zin ben ik geen provinciaal.

Plaatsgebondenheid van menselijk samenleven

Filosofisch gesproken blijft het niettemin de vraag in welke zin en in welke mate het menselijk samenleven in deze nieuwe ruimte wordt vormgegeven. De bovengenoemde sterk in het oog springende verschijnselen rond dat proces van globalisering houden namelijk het risico in dat andere ruimtelijke dimensies van ons leven, die toch wezenlijk kunnen zijn, over het hoofd worden gezien. Die miskennis draagt het gevaar in zich dat men zich op bestuurlijk en politiek niveau blind staart op dat proces. Zo kan de chaotische dynamiek worden onderschat, die zo'n proces tot gevolg heeft, juist omdat de andere ruimtelijke dimensies van het leven worden miskend. Sterker nog, dit laatste is het geval. Voorbijgaan aan de wezenlijke plaatsgebondenheid van het menselijk samenleven ontkent ook het wezen van politiek en bestuur of de

goede bestuursinrichting van een bepaalde gemeenschap. In dat geval depoliti-seert globalisering de menselijke verhoudingen.

Een geglobaliseerde wereld kent geen grenzen, zegt men. Betekent dat ook dat onze menselijke begrenstheid verdwijnt? Deze eenvoudige vraag zet, zoals filosofen vaker doen, de wereld op haar kop. Van welk concept wat betreft grenzen gaat globalisering eigenlijk uit? Duidelijk mag zijn dat het naakte feit dat elk mens altijd ergens is en het leven zich altijd binnen bepaalde gelegenheden afspeelt, een eigen begrenstheid met zich meebrengt. Iemand kan maar op één plaats tegelijk zijn. Dat simpele gegeven heeft grote gevolgen voor ons leven. Zo bieden Limburg of Groningen een gastspreker standaard een overnachting aan, omdat anders niemand vanuit de Randstad bereid is een lezing te verzorgen. Heen en weer gaan, kost te veel tijd. Wel kunnen betere verbindingen of vervoermiddelen de reistijd bekorten. Dat laat onverlet dat de afhankelijkheid, van hoe iemand zich fysiek van de ene gelegenheid naar de andere beweegt, blijft. Ook blijft iemand bij het kijken naar televisie of een computerscherm altijd aangewezen op de organisatie van zijn of haar fysieke omgeving. De meeste vormen van samenwerken of samenleven vinden in vaste gelegenheden plaats. De ruimte van iemands leven krijgt dus altijd op een bepaalde wijze vorm en kent dus een zekere ordening. Denk aan het huis waar iemand woont, het kantoor, de school en de kroeg. Een groot deel van het menselijk leven speelt zich doorgaans binnen een straal van 50 kilometer af in gebruikelijke gelegenheden, waar men veelal gekende, soms ook anonieme personen ontmoet. Hieraan verandert globalisering weinig.

Je prettig voelen, prettig kunnen werken, het gevoel hebben dat er naar je geluisterd wordt, en een prettige sfeer binnen een sportclub zijn steeds afhankelijk van feitelijke gelegenheden, en de mensen die daarvan deel uitmaken. Het aldus begrensde en gelokaliseerde leven dat wij leiden en ons lichamelijk is gegeven, blijft dus afhankelijk van gebruikelijke en gedeelde omgangsvormen (hoe er wordt gevoetbald, gewerkt, les gegeven en gesproken), die binnen die gelegenheden van kracht zijn. Die gelegenheden bepalen dus hoe iemands leven vorm krijgt.

Globalisering stelt lokale verbanden op de proef

Voor zover die gelegenheden de mens in staat stellen feitelijk zijn leven te leven, impliceert globalisering geenszins de opheffing van de begrenstheid en lokale gesitueerdheid van het leven. Sterker nog: economische concurrentie van globale aard stelt de deugdelijkheid en samenhang van samenlevingsverbanden op de proef. Daarbij blijken bepaalde wijken, steden, streken of landen gezonder uit de bus te komen dan andere. Hoe vaak wordt rond globalisering niet opgemerkt dat ervoor moet worden gewaakt achterop te raken? En over wie hebben wij het dan? Dat *wij* betreft een groep mensen, die zich door een gemeenschappelijke taal, geschiedenis, gebruiken of instituties

met elkaar verbonden weten, het leven met elkaar vorm geven en zich organiseren op het niveau van Nederland, Europa, de VN of de WTO. Globalisering impliceert dus dat lokaal een moderniseringsproces gaande is, waarbij het van belang is de infrastructuur op orde te brengen en zorg te dragen voor een goede rechtsorde, scholing, etc. De deugdelijkheid van dit alles bestaat slechts bij de gratie van feitelijke mensen, die dit samen deugdelijk vorm geven. Landen die door politieke of religieuze conflicten, misdaad, corruptie, decadentie of oorlog worden geteisterd, doen het economisch slechter. Eendracht maakt nog altijd macht.

Globalisering is voor haar verwezenlijking dus altijd aangewezen op plaatsgebonden samenleven van mensen. Bepaalde gebieden of streken, die buiten het globaliserende netwerk vallen, kunnen daarom, om met Castells te spreken, worden uitgeschakeld (*switched off*) en doen niet meer mee. Miljoenen worden daardoor van deelname aan het globale economische proces uitgesloten en vervallen tot armoede. Tegelijk verheft een geslaagde globalisering ons op verschillende manieren uit onze fysieke leefwereld. Dat gebeurt evenwel niet alleen op macro-economisch niveau, maar ook door terugtrekking binnen onze eigen, door de techniek ontgrensde belevingswereld. Globalisering blijft een technisch-economisch samenspel. In ons huis trekken wij ons letterlijk, ten koste van burens of huisgenoten, via televisie, *iPod* en internet terug in een virtuele biotoop met abstracte idolen of virtuele vrienden, en via ons werk komen wij ten koste van collega's een deur verder in contact met virtuele vrienden elders ter wereld. De moderne techniek veroordeelt de mens in die zin dan ook tot principiële schizofrenie; in zijn beleving is hij niet langer meer betrokken bij zijn fysieke wereld, die hem eerder in de gelegenheid stelde zich binnen de virtuele wereld te bewegen. Zonder infrastructuur of rechtsorde is het onmogelijk zich in een computer op te sluiten.

Burger en natiestaat

In onze westerse wereld wordt deze schizofrene tendens binnen een technisch-economisch bestel nog eens versterkt door een specifieke politieke cultuur, waarbinnen individuele beleving een steeds belangrijker plaats inneemt. Anders gezegd: de levensstijl subjectiviseert. In de Europese geschiedenis markeert de Verlichting de overgang van een aristocratische en elitaire politieke orde naar een politieke burgercultuur; in Nederland was die beweging reeds twee eeuwen eerder ingezet.

De emancipatie van de burger ging echter gelijk op met de vorming van de natiestaat en het daarbij behorende nationalisme, waar overigens ook de Romantiek aan heeft bijgedragen. 'Vrijheid, gelijkheid en broederschap' was immers het motto van de Franse Revolutie en kwam tot uiting in een staat, die rechten beschermde en het algemene belang diende. De staat institutionaliseerde in deze context de volkswil. Vervolgens gaat de bevrijding van

de burger uit paternalistische structuren gepaard met een nieuwe binding aan de staat als collectieve identiteit. Burger en staat krijgen op dat moment hun moderne betekenis; daarvoor bestonden zij in die zin niet. De middeleeuwse burger verschilt van die uit de negentiende eeuw.

In het geheel van het maatschappelijk leven nestelt zich een nationaal groepsgevoel met bijbehorende burgerlijke instituties en omgangsvormen. Te beginnen bij de gegoede burgerij, bevrijden zich steeds grotere delen van de bevolking. Er ontwikkelt zich, aanvankelijk onder liberale leiding, maar later aangevuld met christelijk-sociale en socialistische inbreng, een volwaardig burgerschap met bijbehorende politieke vrijheden en rechten. Die culturele beweging kreeg haar voltooiing met het algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen. In dit verband is het niet onbelangrijk om te vermelden dat in deze periode de staat zich opwerpt als instantie, die mede zorg draagt voor de vorming van de burgers en hun welzijn. Tegelijk betekent dit dat in die periode de staat, daartoe veelal geïnspireerd door het christelijke gedachtegoed, maar ook door het socialistische gezien de angst voor het dreigende communisme, ook probeert tegenwicht te bieden aan de ontwrichtende sociale gevolgen van de industrialisatie en de enorme groei van het economische verkeer. De Noordwest-Europese staat heeft in die periode omwille van orde en algemeen belang een uitgesproken politieke verhouding tot het economische leven.

Kritiek op burger en natiestaat

Het Europees nationalisme, waarbinnen de burger emancipeert, heeft evenwel ook zijn duistere keerzijde, die in twee wereldoorlogen tot een dramatisch hoogtepunt komt. Daarna zien wij, mede voorbereid door de existentiële filosofie en de marxistische cultuurkritiek op de bourgeois, in de jaren zestig hoe zowel de burger als de natiestaat tot op zekere hoogte terecht voorwerp van kritiek worden. De vorming van de burger binnen de nationalistische volkscultuur heeft tot een geperverteerd menstype geleid. Mede uit seksuele frustratie, veroorzaakt door de kerkelijke moraal die burger en gezin centraal stelde, is de burgerman tot afgrijselijke gruweldaden overgegaan. Als antwoord op deze burgerlijke cultuurcrisis wordt een tweede Franse Revolutie ingezet, waarbij niet de burger, maar het individu wordt bevrijd uit het keurslijf van die burgerlijke instituties en tot een eigen vrije individualiteit gebracht. Vormen die eens de burger bevrijdden, worden nu als onderdrukkende systemen onder vuur genomen. In plaats van gezin, kerk en staat wordt naar nieuwe gemeenschapsvormen en solidair burgerschap gezocht. Tijdens de daaropvolgende jaren worden met behulp van denkers als Foucault overal verborgen en de vrijheid van het individu onderdrukkende machtsstructuren ontmaskerd.

Binnen deze moraal van het vrije individu manifesteerde zich een globale levenshorizon. In zekere zin was daar tijdens de Verlichting met haar universele mensbegrip en in de *Verklaring van de rechten van de mens* ook al sprake van,

maar daarbinnen vormde het staatsburgerschap een inperking van de universalistische horizon. Globalisering als een technisch-economisch verschijnsel kreeg dan ook vanuit deze nieuwe moraal van het vrije individu een specifieke invulling.

Moralistische idealisering van de globalisering

Tegelijk werd globalisering een naam voor een tijdperk, waarbinnen mensen zich ontteden van grenzen en het uit de tijd was in termen van grenzen over het leven van mensen te denken. Ideologisch geduid kreeg het proces haast een dwangmatig kosmopolitisch karakter, waarbinnen elke vorm van vaderlandsliefde op voorhand tot een provinciale en achterhaalde eigenschap werd verklaard en de idee van plaatsgebonden culturen tot 'bloed en bodem'-denken werd verklaard en haast wel tot nazisme moest leiden. Hedendaagse neo-marxisten als Negri en Hart juichen daarom globalisering toe als de voorlaatste fase van de bevrijding van de mensheid van haar plaatsgebonden bestaan. Bij dergelijke ideologen impliceert globalisering ook een zekere mentale transformatie en transformatie van de levenshorizon, waardoor een grenzeloze wereld zou ontstaan, waarbinnen alle burgers gelijkwaardig zijn en wereldburgers worden en hun streekgebondenheid er niet meer toe doet. Binnen één land kunnen daarom prima mensen met verschillende culturele oriëntaties samenwonen. Als individu zijn wij allemaal gelijkwaardig. Onze identiteit wordt niet meer door onze geboorte en onze plaats van opvoeding gevormd, maar van overal ter wereld nemen wij bepaalde elementen over, waardoor wij een hybride identiteit krijgen. Een saamhorige cultuurgemeenschap, die zich in een staat verenigt, bestaat daarom niet langer. Onder invloed van de snelle en reusachtige opkomst van internet bereikt een dergelijke moralistische idealisering van globalisering begin 2000 haar hoogtepunt. Onze nieuwe ruimte wordt een *world on line*, die ons met de gehele wereld verbindt.

De hoge mate van beweeglijkheid, de anonimiteit, de virtualiteit en de fragmentatie van levensactiviteiten, die kenmerkend is voor het moderne globaliserende leven, werken ook in de hand dat velen zich niet meer direct verbonden weten met hun woonomgeving. Er vormen zich meer zelfverkozen en in die zin vrijere verbanden in van elkaar losstaande, zelfs virtuele gelegenheden. De tendens van ontworteling wordt in het Westen en zeker in Europa nog eens versterkt door de moraal van het vrije individu, die zich niet meer de wet laat voorschrijven door plaatsgebonden levensvormen, waar hij niet vrijwillig voor heeft gekozen. Sterker nog: de doorbreking van de plaatsgebondenheid van ons leven wordt door velen van ons als een bevrijding van dorpse controle en provinciale bekrompenheid ervaren.

Voor een deel is dat zeker het geval. Een terugkeer naar de jaren vijftig wordt niet bepleit. Toch moeten wij zien dat een dergelijke levenswijze vervreemding in de hand kan werken, die ook tot uitdrukking kan komen in een gebrek aan

gedeelde vormen, waarbij men elkaar herkent, erkent en zich tot op zekere hoogte met elkaar verbonden weet. Zoals ik in *Tijd van onbehagen* heb betoogd, neemt deze beweging in toenemende mate de vorm aan van een individuele bevrijding binnen een globaliserende context; anders gezegd: een solipsistische beleving steekt de kop op, die uiteindelijk ook de verwerking van de individuele vrijheid ondermijnt.

Veel van het hedendaagse onbehagen komt dan ook voort uit een vervreemding, die bij concrete gelegenheden binnen buurt, stad of werkplaats optreedt wanneer mensen bij een gebrek aan gedeelde vormen tussen bijv. werkgever en werknemer als atomaire individuen tegenover elkaar komen te staan. Door zich op eigen recht of beleving te fixeren, wat overigens door reclame of marketing binnen een technisch-economisch bestel consumentistisch wordt geëxploiteerd en geproduceerd en daardoor het leven steeds minder individualistisch maakt, doen rechten en welzijn van anderen er minder toe.

Pim Fortuyn en het einde van de kosmopolitische euforie

Na 11 september 2001 heeft, deels gedwongen door de kiezers, binnen de politieke en culturele elite, met horten en stoten een omslag plaatsgevonden. Pim Fortuyn komt de eer toe als een van de eersten te hebben gezien dat de politieke agenda van de laatste decennia een gevaarlijk gebrek aan zin voor cultuur en gemeenschappelijke vorming vertoonde, die op termijn de samenhang van ons land zou ondermijnen. In hoeverre hij daar een antwoord op had, is zeer twijfelachtig, maar dat neemt niet weg dat het benoemen van het probleem en het stellen van de juiste vragen op zich een grote verdienste waren. Bij grote delen van het publiek is in elk geval een eind gekomen aan de euforie van de bevrijding van het individu en daarmee ook aan een kosmopolitische oriëntatie, die zich geheel bevrijdde van deze plaatsgebondenheid.

In de eerste plaats blijkt dat uit de enorme weerklank, die het normen- en waardendebat heeft gekregen (ondanks de geur van truttigheid die er nog steeds omheen hangt). Anders gezegd: het publiek heeft door dat de wijze waarop de individuele vrijheid zich momenteel ontpopt, niet zoveel meer met de werkelijke vragen te maken heeft, omdat vrijheid juist vormgeving behoeft teneinde werkelijk vrij te zijn. Niet iedere bevrediging van de eigen behoefte en het volgen van de eigen zin zijn tekenen van vrijheid, zoals de verslaafde junk laat zien. Werkelijke vrijheid behoeft vorming; gedeelde omgangsvormen zijn nodig om je ergens thuis te kunnen voelen, elkaar te herkennen en erkennen en om jezelf betekenisvol aan anderen te manifesteren. Anderen geven op hun beurt jou daartoe de ruimte. De ervaring van vervreemding, die zich in buurten, steden, scholen en bedrijven breed heeft gemanifesteerd, roept binnen de gelegenheden waarbinnen ons leven zich afspeelt, de behoefte op aan minimaal gedeelde vormen.

Bovendien begint men een ideaal van burgerschap te beklemtonen en wordt gewezen – naast vrijheid – op het belang van verantwoordelijkheid en solidariteit. In dat onbehagen over de situatie ontdekt men opnieuw de staat en daarmee de politiek. Europa blijkt te weinig gemeenschappelijke geestelijke oriëntatie en te weinig gemeenschappelijke vormen te bieden om de problemen rond multiculturaliteit en integratie aan te pakken. De Europese grondwet wordt vanuit een gebrek aan gemeenschappelijke bezieling en politieke identificatie met de institutionele werkelijkheid afgewezen. Zowel ter linker als ter rechter zijde van het politieke spectrum wordt nationale identiteit weer belangrijk. Men formuleert een canon van de Nederlandse geschiedenis en er komt een museum, dat de nationale cultuurgeschiedenis uitdraagt.

Nationaal en religieus extremisme

In *Tijd van onbehagen* heb ik er reeds op gewezen dat zowel religieus extremisme als het *Lonsdale* nationalisme uitdrukkingen zijn van de behoefte aan identiteit, maar dat daarbij de vorm wordt aangenomen van de vervreemding, waarop juist een antwoord moet worden gegeven. In de breuk met de gemeenschap en met anderen zoekt men namelijk naar identificaties in de virtuele ruimte en naar groepen die eigenlijk niet meer in een gedeelde leefwereld zijn ingebed. De abstracte identiteit van geloof of natiestaat is dan een symptoom van het probleem, dat de kwaal alleen maar verergert.

Toch is het te simpel de hedendaagse behoefte aan een zeker nationalisme en het hernieuwde verlangen naar gemeenschapsvormen af te doen als een nostalgische beweging, die de globalisering niet onder ogen wil komen. Zoals ik heb aangegeven, impliceert het proces van globalisering geenszins dat de plaatsgebonden culturele gemeenschappen er niet meer toe doen. Sterker nog: globalisering veronderstelt in zekere zin juist samenhang en gemeenschap.

Politiek en gemeenschap

De politiek die nodig is voor het bestuur van zo'n gemeenschap, kan bovendien pas werkelijk krachtig worden en aanspreken, indien er een zekere mate van groepsgevoel en een idee van een gemeenschappelijke bestemming of richting bestaan. Politiek vooronderstelt qua effectiviteit en legitimiteit een zekere saamhorigheid onder de burgers, bij uitstek in een democratie. Anders is de notie van volksbestuur onzinnig. Democratie is namelijk afhankelijk van een gedeelde publieke ruimte, waarbinnen men zich over de gemeenschappelijke zaak uitspreekt en zich daarover bekommert. Daarbinnen kan onenigheid bestaan, maar alleen wanneer men de politieke gemeenschap als grens van het politieke spreken en handelen opvat en accepteert. Is dat niet het geval, zoals momenteel België laat zien, dan staan de effectiviteit van het politieke handelen en de eenheid van die staat en daarmee het instituut als zodanig op

het spel. Het delen van de publieke ruimte impliceert op zijn beurt zekere gedeelde vormen en symbolen, allereerst de taal, die verder reikt dan spreken alleen. Evenmin als in Europa is in België werkelijk sprake van een dergelijke gedeelde publieke ruimte, van waaruit men zich deelgenoot weet van een gemeenschappelijke zaak.

Dergelijke instituties zijn daarmee politiek gesproken zwak, of wij dat nu willen of niet en of de economie ons er nu wel of niet toe oproept. Zeker in tijden van tegenspoed, wanneer de behoefte aan groepsgevoel en onderlinge steun groot is, zijn zij zwak. Van meet af aan stond ik daarom sceptisch tegenover de Europese Unie als politiek project. De idee van een verzorgingsstaat zoals die in de twintigste eeuw is gevormd, veronderstelt een verbondenheid, rechten en plichten, omgangsvormen, waardoor men zich op elkaar afgestemd weet. Daarbinnen is een zekere individuele ruimte op haar plaats. Het loslaten van een dergelijke gemeenschappelijke vormgeving van de werkelijkheid betekent het einde van het politiek handelen en de instituties van waaruit dat plaatsvindt.

De verbondenheid met een staatsgemeenschap is evenwel aangewezen op vertrouwen in de feitelijke verhoudingen, waarbinnen men leeft en werkt in buurten, wijken, scholen, bedrijven etc. Wat daar fout gaat, rekt men de gemeenschap en uiteindelijk ook de politiek aan. Daarmee is ook de politiek op nationaal niveau binnen de feitelijke leefwereld van mensen aangewezen op een deugdelijk gevoel van een zekere gemeenschappelijkheid en een zekere gedeelde vorm. De zorg voor de deugdelijkheid van die gemeenschap, waarbinnen mensen tot hun recht kunnen komen, ook in hun individualiteit, en waarvan zij zich in hun individualiteit lid weten, is de centrale opgave van de politiek.

Gedepolitiseerde verhouding met de economie

Daarmee kom ik op een punt van globalisering, dat tot dusverre onbesproken is gebleven. De natiestaat zoals deze in de negentiende eeuw is opgekomen, vormde tot diep in de twintigste eeuw de institutionele ruimte, waarbinnen de verhouding tussen politiek en economie uitdrukkelijk gestalte kreeg. De tot op de dag van vandaag onvoldoende doordachte betekenis van de globalisering zoals die zich momenteel voltrekt, is precies het proces, waardoor de economie zich steeds meer aan de macht van de politiek onttrekt. Sinds de neoliberale revolutie zoals die zich onder Reagan en Thatcher heeft voltrokken, zien wij in het Westen een sterke neiging de politieke dimensie uit het economische leven te weren en de politiek nog slechts als spelbepaler en scheidsrechter te laten optreden. De economie wordt dus binnen liberale spelregels aan zichzelf overgelaten.

Dat betekent dat het economische leven zich in zijn dynamiek in toenemende mate losmaakt van plaatsgebondenheid. Politiek droeg immers zorg voor de deugdelijkheid van de gemeenschap, die zich institutioneel organiseert en ergens op aarde vestigt. Tot het neoliberale en daardoor gedepolitiseerde proces van globalisering behoort evenwel dat economische investeringen en R&D niet meer plaatsvinden met het oog op de zorg voor een gemeenschap, die zich ergens op aarde heeft gevestigd en daar het leven tezamen vorm geeft. In wezen telt nog slechts de abstracte en niet langer plaatsgebonden grootheid van geld of winst. De band met een bepaalde plaats op aarde en de zorg voor een gemeenschap zijn daaraan ondergeschikt gemaakt.

Het huidige economische discours in het Westen wordt sterk gekenmerkt door een gedepolitiseerde verhouding met de economie en daarmee het kapitaal. Overigens opereert China in het proces van globalisering voortdurend politiek; voor een deel verklaart dat haar kracht. Tegelijk nemen her en der klachten van burgers dienaangaande toe en neemt de verontwaardiging over bestuurdersbeloningen toe, omdat daar niet langer de zorg voor een gemeenschap uit spreekt. In wezen maken de klachten duidelijk dat een nieuwe verhouding met de economie noodzakelijk is en dat het streven naar geld zonder dat voor de gemeenschap wordt gezorgd, destructief is. Deze letterlijke ontaarding van de globalisering via het neoliberale kapitalisme maakt Marx onmiskenbaar actueel. Geld dient slechts om meer geld te maken en draagt geen zorg voor het welzijn van de gemeenschap. Zelfs goedlopende bedrijven gaan van de ene op de andere dag failliet of worden opgekocht en gesaneerd, waarna deze met grote winst worden doorverkocht.

De ontaarding van de globalisering vraagt om een politiek antwoord. Het is noodzakelijk om in politieke zin zorg te dragen voor de eigen gemeenschap, zelfs als voorwaarde om in het proces van globalisering vitaal te acteren. De huidige walging bij het publiek is daar al een voorbode van. Het gebrek aan stijl en zorg bij hen die louter nog op geld uit zijn, en de lotgevallen van het binnen de ontaarde financiële ruimte losgezongen en exponentieel vermenigvuldigde kapitaal zonder dat de reële waarde daarvan nog vaststaat, geven vermoedelijk de beslissende zet. Ons staat dus nog een grote economische crisis te wachten, die ons de keerzijde van een dergelijke globalisering toont. Hopelijk zijn wij dan politiek mans genoeg en cultureel vitaal genoeg om ons daar gemeenschappelijk doorheen te slaan. Ik dank u voor uw aandacht.

Discussie

Verlag van discussie tussen Ad Verbrugge, Dick Pels en Bart Jan Spruyt (onder leiding van Pieter Hilhorst)

Pieter Hilhorst is columnist in de Volkskrant; Dick Pels is socioloog en publicist; Bart Jan Spruyt is politiek journalist en medeoprichter/secretaris van de Edmund Burke Stichting.

Vooraf stelt de heer **Hilhorst** voor de discussie toe te spitsen op een drietal punten: de juistheid van het gebrek aan gedeelde vormen, dat de heer Verbrugge vaststelt, de verhouding van een eventueel gebrek tot het proces van globalisering en de praktische en politieke consequenties van een en ander.

Vervolgens vindt eerst de heer **Pels**, reagerend in algemene zin, de vooronderstelling van de heer Verbrugge van het bestaan van een objectieve vormtaal en een zekere vormvastheid een merkwaardige invalshoek; daardoor verdwijnt de positieve individualisering uit het zicht. Het moet mogelijk blijven op goede gronden vormen individueel te veranderen. Een goed voorbeeld daarvan is het eerder vandaag naar voren getreden Comité van ex-moslims. Voor migranten, die bezig zijn zich aan hun gemeenschap te ontworstelen, kan positief individualisme een goed ideaal zijn. Verbrugge's vormtaal biedt geen ruimte voor positieve afvallers. Hij is het echter wel eens met het door Verbrugge geconstateerde gebrek aan een gedeelde cultuur; kritiek op doorgeschoten individualisme kan heel wel worden gebaseerd op het zich gehecht voelen; de vraag blijft alleen waarom Nederland of bestaande instituties als kerk of buurt de vorm moeten zijn. Verder kan hechting zich in verschillende gedaanten en in verschillende sterktes voordoen. Spreken in vormtaal bindt individuen wel erg sterk.

Daarna stelt de heer **Spruyt** over hetzelfde vermeende gebrek aan gedeelde vormen, dat volgens hem veroorzaakt is door een doorgeschoten individualisering, dat politici niets begrijpen van het gegroeide maatschappelijk onbehagen. Zo bepaalde de zwakte van de Tweede Kamer de ruimte, die de heer Wilders tijdens een recent kamerdebat kreeg. Respect, dat voor de andere kamerfracties centraal stond, is het gevolg van met elkaar gedeelde vormen, en wanneer die ontbreken, doen uitspraken geen recht aan wat onder de bevolking leeft, en worden deze inhoudsloos. Politici van grote kamerfracties lijken al met al vervreemd van de door de heer Verbrugge geschetste werkelijkheid. Dat verklaart de vlucht naar rechts dan wel links. Het weer meer met elkaar delen van vormen is evenwel niet alleen een politiek project; de politiek stelt alleen kaders en moet zich bewust zijn van het belang van instituties. Het lijkt er daarom op dat voortdurend het paard achter de wagen wordt gespannen.

Reagerend op de inbreng van de heer Pels verduidelijkt de heer **Verbrugge** juist de historische dynamiek serieus te hebben genomen. Individuen zijn

Bart Jan Spruyt, Dick Pels en Ad Verbrugge

dus geen a-historische categorieën, maar worden gevormd binnen bepaalde verhoudingen en onderlinge omgangsvormen. De vrijheid van het individu vooronderstelt dus een bepaalde vormtaal, die individuen in staat stelt zich los te maken van familieverbanden en zelfstandig een plaats te verwerven. Individualiteit krijgt altijd binnen een bredere context nader gestalte. Het individu staat daarom voor hem centraal; wel is er altijd een gemeenschappelijke ruimte.

Door de heer Hilhorst bevraagd wanneer hij concreet een gebrek aan gedeelde vormen heeft ervaren, kan de heer **Spruyt** daar niet direct antwoord op geven. Vervolgens wijst de heer **Pels** op onlangs ervaren snoeihard afgestelde muziek, die spreken met mensen onmogelijk maakte, wat hem zeer frustrerde. Daarna wijst de heer **Verbrugge** op de noodzaak zijn fiets op slot te moeten zetten. Dat getuigt niet van wederzijdse achting en betrokkenheid en illustreert dat geanticipeerd wordt op bedreigingen. Verder voelde hij zich vorige week genoodzaakt een ober aan te spreken op diens ongestuurd gedrag. Hierna laat de heer **Spruyt** weten zich te ergeren aan overlast, die anderen veroorzaken door in treincoupés luidruchtig te bellen of te luisteren naar te hard afgestelde oorradio's. Velen gedragen zich in de publieke ruimte niet meer fatsoenlijk.

Bevraagd of de voorbeelden iets met globalisering te maken hebben, denkt de heer **Pels** dat zijn voorbeeld wel gaandeweg een collectief karakter heeft gekregen en als normaal wordt ervaren. Hij neemt zich evenwel voor mensen hier voortaan wel op aan te spreken. Verder maakt hij zich grote zorgen over het uitbliven van een reactie vanuit de gevestigde politiek op het herboren

volksnationalisme en het neoconservatieve denken dat daar achter ligt, waarin 'volkseigen' en 'volksvreemd' worden gescheiden. Scherper moet daarom worden benoemd dat er parallellen bestaan met het nationalisme van het interbellum en van de Patriottentijd. Met meer polemieken en scherpte moet naar een gemeenschappelijke taal worden gezocht. Hierop reagerend ontkent de heer **Spruyt** ooit over volksvreemdheid te hebben gesproken.

Nadat de heer Hilhorst heeft vastgesteld dat de voorbeelden meer getuigen van grotere verbrokkeling of doorgeschoten individualisme en minder te maken hebben met globalisering, stelt de heer **Spruyt** vast dat immigratie ten koste gaat van het delen van vormen; in die zin ziet hij wel samenhang met globalisering. Vervolgens stelt de heer **Verbrugge**, gevraagd om een ander voorbeeld, verwonderd vast dat anders dan verwacht werd, de virtuele ruimte de afstandelijkheid en vrijblijvendheid juist heeft vergroot en tot grover en grensoverschrijdend taalgebruik heeft geleid. In zijn lezing heeft hij evenwel willen aantonen dat globalisering niet hetzelfde is als negatieve individualisering. Weliswaar versterkt globalisering onze subjectieve beleving, maar tegelijk leidt elders de individualisering tot grotere ontworteling. Daarop aansluitend stelt de heer **Spruyt** dat vormen maar in beperkte mate nationaal zijn vastgesteld; het zijn culturele vormen, die in het Westen zijn bepaald.

Hierop reagerend beschouwt de heer **Pels** Pim Fortuyn als een Hollandse eigenheimer en wijst hij op het onderscheid tussen de kosmopolitisch gerichte Westerse cultuur en de in het verlengde daarvan liggende nationaal Nederlandse evenknie daarvan. De heer **Verbrugge** wijst er hierna op dat het Republikeinse nationale bewustzijn in de zeventiende eeuw helemaal niet bekrompen was. Gemeenschapszin betekent dus helemaal niet zich voor de wereld afsluiten. Sterker nog: juist Aziatische landen stellen zich vanuit een nationaal idee heel open op tegenover anderen, maar zij trekken daarbij wel bepaalde grenzen. Eenieder past daarom voorzichtigheid. Daarop reagerend verduidelijkt de heer **Pels** dat de Patriotten openstonden voor de emancipatie van dissenters, katholieken en joden, terwijl de huidige nationalistische juist een hele bevolkingsgroep van 'onze' cultuur willen uitsluiten. De oude Republiek kan heel goed als miniatuur worden gezien van de huidige Europese problemen. Nu evenwel manifesteert zich, anders dan bij de Patriotten, een volksnationalisme dat met de rug naar de toekomst staat. De heer **Spruyt** vindt dat erg clichématig uitgedrukt; bij Pim Fortuyn had hij althans niet het gevoel dat deze met de rug naar de toekomst stond. Hij wilde juist, door de multi-culturele samenleving aan de orde te stellen, anderen erbij halen. Verder laat hij desgevraagd de heer Hilhorst weten zich het meest verwant te voelen met een Amerikaanse neoconservatief en minder met een Nederlandse socialist. De heer **Pels** merkt op, gevraagd of hij zich meer verwant met een Filippijnse socialist of een Nederlandse conservatief voelt, dat twee conservatieven naast hem zitten. Een Filippijnse socialist is hem te ver weg. De heer **Verbrugge** heeft noch met een Amerikaanse conservatief noch met een Nederlandse

socialist iets. De heer **Hilhorst** concludeert uit deze reacties dat eenieders positie diametraal is veranderd.

Reagerend op de vraag van de heer Hilhorst of zich op meer plekken thuis voelen, betekent dat men zich op elke plek minder thuis voelt, vindt de heer **Verbrugge** het belangrijk met een zeker zelfbewustzijn de wereld tegemoet te treden en zich voortdurend te laten verrassen; zelfverlies vindt hij geen aantrekkelijk perspectief.

In de stelling van de heer Hilhorst dat een kosmopoliet zich op heel veel verschillende plaatsen thuis voelt en dat een provinciaal zich maar op één plek thuis voelt, kan de heer **Spruyt** zich goed vinden; zichzelf kent hij in die zin zelfs kosmopolitische trekken toe. De heer **Verbrugge** vindt zichzelf ook kosmopoliet. De heer **Pels** wijst daarentegen op de kloof met Nederland, die ontstaat bij een langer verblijf in het buitenland. De Britse cultuur verschilt enorm van de Nederlandse, zodat men zich in Engeland steeds minder thuis voelt. In de praktijk worstelen velen met dit probleem, ook tussen verschillende religies. Dat betekent niet dat de Nederlandse identiteit conservatief is. Elkaar de hand schudden, is een onbelangrijke uiting daarvan. Wat wel een belangrijke waarde is, is zonder geweld met elkaar debatteren. Zelfrelativering, vermoedelijk de belangrijkste Verlichtingswaarde, blijkt evenwel voor conservatieven geen kernwaarde te zijn. Aan deelnemers aan een debat mag deze waarde, die vermoedelijk boven het kosmopolitisme uitstijgt, echter vanwege haar belang best als eis worden gesteld. Daarop aansluitend vindt de heer **Verbrugge** onderkenning van de eindigheid van eigen inzichten een belangrijke voorwaarde; anders veranderen mensen niet. De heer **Spruyt** vraagt zich af of er niet teveel sprake is geweest van zelfrelativering; volgens hem wordt nu naar nieuwe zekerheden gezocht.

Gevraagd naar de praktische politieke consequenties geeft de heer **Verbrugge** aan dat mensen vanuit een oogpunt van wederzijdse betrokkenheid met een bepaalde verbondenheid met de wereld moeten opgroeien. De achterliggende politieke agenda is dan de communitaristische. Kleine zelfstandige flexibele eenheden blijven belangrijk, maar mogen niet tot verstarring leiden. Mensen moeten om elkaar blijven geven. Of ABN Amro Nederlands moet blijven, is een andere vraag; het gevaar dreigt dat kapitaal steeds meer depolitiseert, met gevolgen voor de controlefunctie van de politiek. Met dit laatste is de heer **Pels**, ziende hoe steeds zorgelozer over geld gedacht wordt, het van harte eens; er moet weerwerk geboden worden tegen de groeiende heerschappij van het geld, hoe moeilijk dat ook is. Vervolgens bepleit hij de oprichting van een vrijzinnig-democratische partij, die enerzijds weerwerk gaat leveren tegen het gemeenschapsdenken en het neoconservatisme en anderzijds openheid naar anderen toe scherper positioneert tegenover het volksnationalisme, zodat zicht op een ander soort gemeenschap ontstaat. Individualisme moet een nieuwe jas krijgen, en het gemeenschapsdenken moet lichter en vrolijker worden en meer

keuzemogelijkheden krijgen. Het moderne democratische gezin is er een goed voorbeeld van.

De heer **Spruyt** concludeert uit de lezing dat de Nederlandse politieke partijvorming niet meer aansluit bij de nieuwe werkelijkheid, met vervreemding als gevolg. Het gat wordt vervolgens opgevuld door banenmachines en niet door sociaal gewortelde instellingen. Tegelijk voorziet hij het ontstaan van een nieuw type ondernemer, die niet zozeer maatschappelijk onderneemt, maar bedrijfsmatig sociaal wenselijke doelen nastreeft.

Rob

Bijlage I

Overzicht Rob-lezingen

2003

Crisis en vernieuwing

James Kennedy

Co-referaat: Arthur Docters van Leeuwen

2004

Integratie en differentiatie in de Europese Unie

Frans Andriessen

Co-referaat: Geert Hofstede

2005

Democratie tussen rationaliteit en spiritualiteit

Ian Buruma

Co-referaat: Paul Schnabel

2006

Goede en kwade trouw in het openbaar bestuur

Dorien Pessers

Co-referaat: Dik Wolfson

Bijlage II

Overzicht van uitgebrachte adviezen

- De gedifferentieerde eenheidsstaat mei 2007
Advies over uniformiteit en pluriformiteit in het openbaar bestuur
- Open huishouding van de provincie februari 2007
- Brief aan de kabinetsformateur januari 2007
Vertrouwen in bestuur vergroten
- Sociale preventie november 2006
Bestuur en beleid aan de voorkant van veiligheid
- Strafrechtelijke aansprakelijkheid voor bestuurders september 2006
en ambtenaren
- Bestuur op maat november 2006
Advies over middenbestuur
- Benoemingen in het openbaar bestuur juli 2006
Transparant, onderbouwd en functioneel
- Verschil moet er zijn april 2006
Bestuur tussen discriminatie en differentiatie
- De burgemeester van de provincie? maart 2006
Advies Commissaris van de Koningin als rijksorgaan
- Natuurlijk gezag. Een bestuurlijk model voor de Waddenzee december 2005
(*Gezamenlijk uitgebracht met de Raad voor de Wadden*)
- Tussen oorlog en vrede oktober 2005
Kader voor een balans tussen vrijheidsrechten en veiligheid
- Over de staat van de democratie september 2005
Pleidooi voor herkenbare en aanspreekbare politiek
- Autonoom of automatisch? augustus 2005
Advies over gemeentelijke autonomie
(*Gezamenlijk uitgebracht met de Raad voor de financiële verhoudingen*)
- Niet teveel gevraagd! juni 2005
Een analyse van Kamervragen

- Nationale coördinatie van EU-beleid: december 2004
een politiek en proactief proces
- Commentaar op het rapport ‘Een herkenbare staat’ december 2004
van de werkgroep-Kohnstamm
- Commentaar op de wetsvoorstellen gekozen burgemeester december 2004
- Burgers betrokken, betrokken burgers november 2004
- De GHORdiaanse knoop doorgehakt. Herkenbare geneeskundige juli 2004
hulpverlening bij ongevallen en rampen in de veiligheidsregio
(*Gezamenlijk uitgebracht met de Raad voor de Volksgezondheid & Zorg*)
- Commentaar op het rapport ‘De Schaduwmacht’ juni 2004
- Commentaar op conceptwetsvoorstellen gekozen burgemeester mei 2004
- Cultuur met een FORS postuur maart 2004
Rijksdienst tussen rechtsstaat en flexibiliteit
- Naar meer herkenbare kandidaten januari 2004
Reactie op ‘Naar een sterker parlement’
- Andere openbare lichamen in de Grondwet, december 2003
Advies modernisering hoofdstuk 7 van de Grondwet deel III
- De gekozen burgemeester: november 2003
een kwestie van kiezen
- Binnengemeentelijke decentralisatie september 2003
(*Gezamenlijk uitgebracht met de Raad voor de financiële verhoudingen*)
- Politiek en Media september 2003
Pleidooi voor een LAT-relatie
- Trias informatica juli 2003
ICT en overheid in vogelvlucht
- Legio voor de regio, februari 2003
Bestuurlijke antwoorden op regionale vraagstukken
- Veiligheid op niveau, februari 2003
Een bestuurlijk perspectief op de toekomst van de veiligheidsregio’s

- Provincies en gemeenten in de Grondwet, december 2002
Advies modernisering hoofdstuk 7 van de Grondwet deel II
- Presteren door leren, oktober 2002
Benchmarken in het binnenlands bestuur
- Het openbaar bestuur in de Grondwet, mei 2002
Advies modernisering hoofdstuk 7 van de Grondwet deel I
- Partners in veiligheid, van verantwoordingsbocht naar april 2002
lokale verantwoordelijkheid
- Bestuurlijke inbedding veiligheidsregio's april 2002
- Primaat in de polder, nieuwe verbindingen tussen politiek maart 2002
en samenleving
- Advies wetsvoorstel bestuur in stedelijke regio's januari 2002
- Water in orde, Bestuurlijk-organisatorische aspecten december 2001
van integraal waterbeleid
- Advies Evaluatie Kaderwet Adviescolleges december 2001
- Steden zonder muren, Toekomst van het grotestedenbeleid november 2001
(*Gezamenlijk uitgebracht met de Raad voor de financiële verhoudingen*)
- Taakontwikkeling politie juli 2001
- Advies Voorontwerp Wet elektronisch bestuurlijk verkeer juni 2001
- Etniciteit, binding en burgerschap april 2001
- De cultuur van dualisering maart 2001
(*Gezamenlijk uitgebracht met de Raad voor de financiële verhoudingen*)
- Reorganisatie rechterlijke macht december 2000
- Stilstaan bij het regionaal verkeer en vervoer november 2000
(*Gezamenlijk uitgebracht met de Raad voor de financiële verhoudingen*)
- Advies ontwerp Nota Wonen oktober 2000
- De kunst van het overlaten, maatwerk in decentralisatie september 2000
(*Gezamenlijk uitgebracht met de Raad voor de financiële verhoudingen*)

- Advies over de meerjarennota emancipatiebeleid september 2000
- Bestuurlijke samenwerking en democratische controle juni 2000
- Helder als glas; een pleidooi voor een burgergericht kwaliteitsconcept juni 2000
- Staat *van* de jeugd? De relatie tussen jongeren en de overheid maart 2000
- ICT en het recht om anoniem te zijn januari 2000
- Op het toneel en achter de coulissen, de regiefunctie van gemeenten december 1999
- Samen werken aan veiligheid, de bestuurlijke inbedding van de veiligheidsregio's december 1999
- Het bestuurlijk kraakbeen december 1999
- Bijzondere opsporingsdiensten juni 1999
- Retoriek en realiteit van het integratiebeleid maart 1999
- Kiezen zonder drempel, het kiesstelsel geactualiseerd februari 1999
- De grenzen van de Internetdemocratie december 1998
- De overheid de markt in- of uitprijzen? december 1998
- Tussen staat en electoraat; politieke partijen op het snijvlak van overheid en samenleving september 1998
- Wijken of herijken: nationaal bestuur en recht onder Europese invloed september 1998
- Illegale Blijvers april 1998
- Bestuurlijke betrekkingen tussen kabinet, VNG en IPO april 1998
- Op de handhaving beschouwd; toezien op een versterkte en uitvoerbare lokale handhavingstructuur april 1998
- Dienen en verdienen met ICT; over de toekomstige mogelijkheden van de publieke dienstverlening april 1998
- Op de grens van monisme en dualisme november 1997

- Integriteit, een zaak van overheid en bedrijfsleven oktober 1997
- Verscheidenheid in vervlechting;
bestuurlijke instrumenten tussen proces en institutie oktober 1997

Rob

Bijlage III

Overzicht van uitgebrachte preadviezen en overige publicaties

Preadviezen

- B.F. Steur en G.-J. van den Nieuwenhuijzen mei 2005
Burgers betrekken, Een handleiding voor burgerparticipatie
- B.F. Steur, H. van Dijk en G.-J. van den Nieuwenhuijzen december 2004
(redactie), *Democratische vergezichten, Essays over de representatieve democratie in Nederland*
- Auke J. van Dijk (redactie), *Laag voor laag, Aspecten van regionalisering* november 2003
- Auke J. van Dijk, *Veiligheidsconstructie, Een maatschappelijk perspectief op de taakontwikkeling van de politie* mei 2001
- Stichting Alexander, *De Overheid in beeld, Beelden van jongeren aangaande de overheid als instituut en de overheid als werkgever* maart 2000
- D.M. Berkhout e.a., *De provincie in het vizier, Opstellen over het Nederlandse middenbestuur* december 1999
- S.A.H. Denters e.a., *De regiefunctie in gemeenten* december 1999
- L.F.M. Besselink en R.J.G.M. Widdershoven, *De juridische gevolgen van Europese integratie voor het nationaal beleid* september 1998
- A. Zuurmond e.a., *Dienstverlening centraal, De uitdaging van ICT voor de publieke dienstverlening* april 1998
- O.J.D.M.L. Jansen, *Bestuursrechtelijke en strafrechtelijke handhaving, bestuur en politie* januari 1998

Overige publicaties

- R.B. Andeweg en J.J.A. Thomassen april 2007
Binnenhof van binnenuit, Tweede Kamerleden over het functioneren van de Nederlandse democratie
- Standpunt ten aanzien van Commissie Versterking Randstad januari 2007
Eén Randstadprovincie zal bestuurlijke tegenstellingen verscherpen (commissie Kok)
- A.F.A. Korsten & P.J.M. de Goede (red.) december 2006
Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur
- Verslag van de vierde Rob-lezing november 2006
Goede en kwade trouw in het openbaar bestuur
- Werkprogramma 2007 november 2006
- Jaarverslag 2005 juni 2006
- Jaarverslag 2006 april 2006
- Verslag van de derde Rob-lezing november 2005
Democratie tussen rationaliteit en spiritualiteit
- Verslag invitational conference juni 2005
Adviseren aan de andere overheid
(samen met de RVZ)
- Jaarverslag 2004 april 2005
- Verslag van de tweede Rob-lezing februari 2005
Integratie en differentiatie in de Europese Unie
- Werkprogramma 2005 november 2004
- Evaluatie van de Rob 2000 - 2004 september 2004
- Jaarverslag 2003 maart 2004
- *Trias Informatica, Verslag van het symposium, 26 november 2003* januari 2004
- Verslag middagconferentie 28 februari 2003 november 2003
Grondwet en openbaar bestuur

- Verslag van de eerste Rob-lezing
Crisis en vernieuwing november 2003
- Werkprogramma 2004 september 2003
- Verslag mini-symposium
Grondrechten in veiligheid, Zoektocht naar een balans september 2003
- De Druppel. Zes jaar adviezen van Rob en Rfv – CD-rom maart 2003
- Jaarverslag 2002 maart 2003
- Verslag congres, *Na Paars: Een nieuwe sturingslogica?* november 2002
- Werkprogramma 2003 september 2002
- Varen onder dezelfde vlag – Videoproductie april 2002
- Jaarverslag 2001 april 2002
- Werkprogramma 2002, Advieskader 2002 - 2005 september 2001
- Jaarverslag 2000 maart 2001
- Verslag symposium,
Decentralisatie: De kunst van het overlaten januari 2001
- Evaluatie van de Rob 1997 - 2000 november 2000
- Werkprogramma 2001 september 2000
- Jaarverslag 1999 maart 2000
- Werkprogramma 2000 september 1999
- Jaarverslag 1998 maart 1999
- Werkprogramma 1999 september 1998
- Verslag symposium, *De gezondheidstoestand van het Nederlandse openbaar bestuur; Ziek of gezond?* maart 1998
- Jaarverslag 1997 maart 1998

- Verslag studiemiddag, *Sturingsinstrumenten en hun context. De modernisering van het bestuursinstrumentarium bij (financiële) decentralisatie* september 1997
- Werkprogramma 1998 september 1997

Rob

Bijlage IV

Samenstelling Raad voor het openbaar bestuur

- Voorzitter : de heer **prof. dr. J.A. van Kemenade**,
oud-commissaris van de Koningin in de provincie
Noord-Holland.
- Plv. voorzitter : mevrouw **A.L.E.C. van der Stoel**,
voormalig stadsdeelvoorzitter Amsterdam-Binnenstad.
- Leden : de heer **drs. F.A.M. Kerckhaert**,
burgemeester van Hengelo (Ov.);
- de heer **prof. dr. A.F.A. Korsten**,
hoogleraar Bestuurskunde aan de Open Universiteit
Nederland en bijzonder hoogleraar Bestuurskunde van de
lagere overheden aan de Universiteit Maastricht;
- de heer **drs. P.A. Lankhorst**,
adviseur Jeugdbeleid en Jeugdzorg;
- de heer **prof. mr. dr. E.R. Muller**,
hoogleraar conflictbeslechting aan de Universiteit Leiden;
- de heer **drs. C.J.N. Versteden**,
oud-griffier van de provincie Noord-Holland;
- mevrouw **A.G.M. van de Vondervoort**,
lid van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland;
- de heer **prof. mr. S.E. Zijlstra**,
hoogleraar Staats- en Bestuursrecht aan de Vrije
Universiteit.
- Waarnemend lid : de heer **M.A.P. van Haersma Buma**,
dijkgraaf van Delfland en voorzitter van de Raad
voor de financiële verhoudingen
- Secretaris : de heer **dr. C.J.M. Breed**.